

„Fordítani annyi, mint az illatot aromává változtatni.”

A fordítás metaforái és hasonlatai

Fáy Tamás

E-mail: faytamas@ektf.hu

Kivonat: A fordítással kapcsolatos metaforák a fordítás egész történetét végigkísérik, és bár a modernkori fordítástudomány kialakulásával jelentőségük csökkent, a kognitív metaforaelmélet megszületése óta ismét kitüntetett figyelemben részesülnek. A fordítást gyakran a hidépítéssel vagy a festéssel állítják és állították párhuzamba, de már a *fordítás* szó több idegen nyelvű (pl. angol, német és francia) megfelelője is magában hordozza a metaforikus kiterjesztési lehetőséget. A tanulmányban arra keresem a választ, hogy mi a közös a fordításról való gondolkodás metaforikus sémáiban. A metaforák és a hasonlatok közötti határvonal meghúzásával kapcsolatos problémák áttekintése után megvizsgálom, hogy ezek a metaforák a fordítási folyamat mely aspektusait érintik, és hogy milyen szempontok mentén lehet csoportosítani őket. Ennek során szükségszerűen foglalkozni kell a fordítástudomány központi kérdéseivel (forrásnyelv és célnyelv viszonya stb.) és mostohagyerekeinek tekintett fogalmaival (ekvivalencia, fordíthatatlanság stb.) is. A fordítással kapcsolatos metaforák elsősorban a műfordításról szóló írásokban bukkannak fel, igazi jelentőségük azonban abban rejlik, hogy hozzájárulnak a fordítási folyamat (műfajtól független) pontosabb megértéséhez, mert mindegyikük sajátos módon képes ábrázolni azt a tevékenységet, amely I. A. Richards műkritikus szerint a világegyetem fejlődésének talán legösszetettebb folyamata.

Kulcsszavak: metaforák, a fordítás folyamata, fordítástörténet, fordíthatatlanság, műfordítás

1. Bevezetés

A fordításról való gondolkodás (traduktológia) több mint 2000 éves történetét végigkísérik a fordítással kapcsolatos hasonlatok és metaforák, amelyek többségében a (modern) fordítástudomány kialakulását megelőzően láttak napvilágot. Ezt követően jelentőségük értelemszerűen csökkent, mivel a fordítás folyamatának tudományos, precíz leírásával a metaforikus nyelvhasználat kevésbé volt összeegyeztethető (vö. St. André 2010: 2). Ennek ellenére számos fordításelmélettel foglalkozó kutató továbbra is előszeretettel élt és él hasonlatokkal, elég csak a Nida és Taber (1969/1982) által említett – az ő szóhasználatukkal élve – analógiára utalni, amelyben a fordítás folyamatát egy folyó sekélyebb részének gázlóján átvezető kerülőúthoz hasonlították (1982: 34). A 70-80-as években bekövetkező kognitív fordulattal a metaforák ismét a tudományos gondolkodás

előterébe kerültek. Chesterman (2007) a hasonlatokat (metaforákat) egyenesen az elméletek egyik típusának tekinti, amennyiben a fordításelmélettől nem természettudományos egzakttságot várunk el, hanem tágabb értelemben a fordítás folyamatáról kialakult látásmódot (*view of translation*) értjük rajta.

Jelen tanulmányban a fordítással kapcsolatos hasonlatok és metaforák rendszerezésére vállalkozom abból a szempontból, hogy a fordítási folyamat mely összetevőjével hozhatók összefüggésbe. A téma jellegéből adódóan szűkszerű szelektálásra kényszerültem, amely során a lehetőségekhez és forrásokhoz mérten próbáltam válogatni szemléltetés céljából a bizonyítottan dokumentálható esetekből.

2. Hasonlat vagy metafora?

Nincs könnyű dolgunk, ha a metaforák és a hasonlatok közötti határvonal pontos meghatározására vállalkozunk. A hasonlat – mint a neve is mutatja – két dolog hasonlóságán alapul, amelyet nyelvtanilag többnyire az *olyan, mint* kifejezés biztosít (pl. *az élet olyan, mint egy kártyajáték*). Hagyományos értelemben a metafora is hasonlóságot fejez ki, amely azonban – a hasonlattal ellentétben – a két dolog közötti azonosításon alapul, tehát egy szorosabb kapcsolatot feltételez (pl. *az élet egy kártyajáték*). A metafora talán legszembetűnőbb jellegzetessége a *mint* kötőszó hiánya, ami egyrészt tömörebb metaforikus kifejezések létrehozását teszi lehetővé (pl. *hófehér*), másrészt gyakran a metafora hasonlóságjellegét is elfedi (pl. *az idő vasfoga*).

A kettő közötti választóvonal azonban igen képlékeny, a hagyományos értelmű metafora gyakran ‘hasonlat’ jelentésben szerepel (vö. Jeney és Józán 2008: 255). A nemzetközi (főleg angol nyelvű) szakirodalom tanulmányozásakor is könnyen elbizonytalanodhatunk a pontos értelmezést illetően, Chesterman (2007) például egységesen a *metaphor* kifejezést használja, példái között azonban bőven találunk klasszikus értelemben vett hasonlatot is: „A translation is like candlelight compared with the sun” (Chesterman 2007: 6). A kognitív metaforák egy része – főleg a Kövecses (2005) által szerkezeti metaforáknak nevezett kifejezések csoportja – szintén értelmezhető implicit hasonlatként, pl. *az élete forog kockán* metaforikus nyelvi kifejezés fogalmi alapja nyilvánvalóan az, hogy a beszélők hasonlóságot vélnek felfedezni az életük és egy szerencsejáték között, még ha ez nem is objektív hasonlóságon alapul. Még árnyaltabbá teszi a megkülönböztetést az a már Levý (1969) által is dokumentált jelenség, miszerint a fordítási folyamat során – tehát az interlingvális interpretációt követően – a metaforák hasonlattá alakulhatnak, explicitté téve a metaforák hasonlatjellegét: „Die Auflösung von Metaphern in Vergleiche ist einer der charakteristischen Züge der poetischen Übersetzungen”¹ (Levý 1969: 118). Jól illusztrálja ezt a Robert Musil *Der Mann ohne Eigenschaften* című regényéből származó idézet német eredetije és olasz fordítása (idézi Musso 1992: 44):

(1) Der Spätfrühling-Herbsttag beseligte ihn. *Die Luft gor.*

- (1a) La giornata primaverile d'autunno gli dava un senso di beatitudine. *L'aria era come un lievito.* („A levegő olyan volt, mint az élesztő.”)
- (1b) Lelkesítette a késő tavaszias őszi nap. *Pezsgett a levegő.* (Musil 1995: 140, Tandori Dezső fordítása)

Mint ahogyan a későbbiekben látni fogjuk, a *mint* kötőszó megléte vagy hiánya alapján a jelen tanulmányban vizsgált jelenségek esetében nem mindig lehet egyértelműen különbséget tenni metaforák és hasonlatok között, a könnyebb összehasonlíthatóság érdekében azonban – függetlenül attól, hogy eredeti alakjuk nyelvi-hasonlatként realizálódott-e, vagy sem – igyekeztem mindig az *olyan, mint* kifejezéssel egységesített formát használni.

3. A fordítással kapcsolatos hasonlatok csoportosítása

A hasonlatok segítségével egy absztrakt fogalmat (célfogalmat) egy konkrétabb fogalom (forrásfogalom) használatán keresztül teszünk szemléletesebbé, könnyebben elképzelhetővé, aminek az a feltétele, hogy a beszélő a két dolog között valamiféle vélt vagy valós hasonlóságot fedezzen fel, például a *szerelmem oly nagy, mint az óceán* hasonlatban Shakespeare a *szerelmem* elvont (hasonlítható) fogalmát az óceán konkrétabb (hasonlító) fogalmán keresztül jeleníti meg a *Rómeó és Júliában*. A fordítással kapcsolatos hasonlatokban a konkrét fogalom helyét elfoglaló kifejezések igen változatos képet mutatnak (ld. Péntes 2010): cseléd, gerelyhajító, gyermek, szfinx, úszó stb. Az alábbiakban ismertetett rendszerezés alapját azonban nem a hasonlító forrásfogalom képezi, hanem épp ellenkezőleg, a hasonlítandó célfogalom, tehát azt vizsgálom, hogy a hasonlatok a fordítási tevékenység mely aspektusát érintik. Eszerint az alábbi négy csoportot lehet megkülönböztetni: 1) a fordítás folyamata, 2) a fordító/tolmács szerepe, 3) a forrásnyelvi és célnyelvi szöveg viszonya, 4) a fordítás kilátástalansága. E négy fő osztályozási szemponton belül különítettem el azokat a konkrét fogalmakat, amelyek a hasonlat alapját képezik.

3.1. A fordítás folyamata

Az ide sorolható hasonlatok az embereket ősidők óta foglalkoztató és a modernkori fordításelméletek egyik központi problematikájának számító kérdésre vezethetők vissza, amely a következőképpen foglalható össze: Mi a fordítás? Hány lépésben történik a fordítás?

A fordítás olyan, mint a folyón való átkelés

Közismert, hogy a folyón való átkelés metaforikáját a latin *transferre* (ill. befejezett melléknévi igeneves alakja: *translatum*) és *traducere* igék ambiguitása (‘fordít’ és ‘átvisz’) keltette életre, amelyek később *traduire*, *traducir*, *tradurre*, *traduzir*, *translate* stb. alakban több nyelvbe is bekerültek. Törtetlen népszerűségét annak (is) köszönheti, hogy Jacob Grimm (1847-ben a Berlini

Tudományos Akadémián felolvasott, majd írásban is megjelent) *Über das pedantische in der deutschen Sprache* című írásában tudatosan kihasználta a (latin minta tükörfordításaként keletkezett) német *übersetzen/übersetzen* szó eltérő hangsúlyozásából adódó kétértelműséget: „[...] übersetzen ist ‘bersetzen, traducere navem’ (idézi Störig 1963: 111). A latin szókapcsolat azóta szállóigévé vált és egy tanulmánykötet címéül is szolgált (Holz-Mänttari és Nord 1993).

Az átkelésen alapuló metaforákban egységesen a folyó két partja szimbolizálja a forrás- illetve a célnyelvet, a víz sodrása okozta nehézség leküzdésével, azaz az átjutással kapcsolatban viszont számos változat született. Nida és Taber (1969) már említett művében az átkelés például egy gázlón keresztül valósul meg: „[...] it is necessary to go up or down the bank of the river until a place is found which is shallow enough to serve as a ford”² (1982: 34). Elméletük szerint a fordító nem a forrásnyelvi és célnyelvi felszíni szerkezetek mentén közlekedik a nyelvek között, ami a víz sodrása, mélysége miatt az átjutás legnehezebb módja volna, hanem meg kell keresnie a sekélyebb gázlót, ezért kerülőútra kényszerül, amelynek során a felszíni szerkezetet mélyszerkezetté alakítja.

A fordítás olyan, mint a céllövészet

Kosztolányi ismert metaforája 1913-ban jelent meg a *Nyugat* hasábjain:

A műfordítónak úgy kell dolgoznia, hogy célt találjon. A cél az eredeti költemény. Ha görcsösen ragaszkodik hozzá, nem jut oda, ahova akar. Céloznia kell, mint a jó céllövőnek, aki érzi a kezével, az idegeivel, hogy a puska csövét magasabbra kell tartania, mint amilyen magasan a célt látja, mert a golyót röptében lefelé húzza a gravitáció. (Kosztolányi 1971: 503)

Hasonlatát úgy is lehet értelmezni, hogy a fordítónak mindig magasabb célt kell kitűznie maga elé, mert a munkája csak akkor jár a kívánt eredménnyel. A céllövészet-hasonlat egyik változatának tekinthető Paepcke (1986: 87) analógiája, aki a fordítást a gerelyhajításhoz hasonlítja. A gerelyhajító szerves egységet alkot a gerellyel, annak mozgását az eldobást követően is kiemelt figyelemmel kíséri, és minden egyes dobásával esélyt kap a korrekcióra. A fordítónak is egygyé kell válnia a szöveggel, teljesítményét – a gerelyhajításhoz hasonlóan – csak a végeredmény felől lehet megközelíteni, amelyet azonban újabb és újabb próbálkozások követhetnek.

3.2. A fordító/tolmács szerepe

Gyakran előfordul, hogy párhuzamot vonnak a fordítók, illetve tolmácsok és más személyek vagy mesterségek képviselői között. Az ilyen hasonlatok – attól függően, hogy használójuk hogyan vélekedik a fordítási tevékenység jellegéről – pozitív vagy negatív fennhangot kaphatnak, de akad példa a semleges, mindenféle konnotációtól mentes analógiára is.

A fordító olyan, mint a színész

A szereppel, azaz az eredeti szöveggel és a szerzővel való azonosulás hasonlatával igen gyakran találkozunk a fordítási irodalomban. Radó (1909) a fordítói ihlettel kapcsolatban jegyzi meg, hogy – a színészhez hasonlóan – a jó műfordító bele tudja magát élni mindenféle hangulatba: „A műfordító munkáját e részben a színészéhez lehet hasonlítani; ebben is hiába van meg a legnagyobb fokú intelligencia, [...] Lear király kétségbeesését csak akkor fogja elének varázsolhatni, ha az az ő lelkében is viharzik [...]” (Radó 1909: 23). A fordítói ihlet jóval később – igaz, a színházi párhuzam nélkül – Reiß tipológiájában is felbukkan (1986: 39). Szerinte a formaközpontú szövegek fordításakor arra kell ügyelni, hogy a fordító ne szolgai módon utánozza a forrásnyelvet, hanem próbáljon meg behelyezkedni annak alakzataiba, mérítsen belőlük inspirációt, és a forrásnyelvi alakzatnak megfelelően válasszon célnyelvi változatot. Feltehetjük persze a kérdést, hogy a fordító képes lehet-e egyáltalán eleget tenni ennek a feladatnak, van-e reális alapja annak az elvárásnak, hogy a más időbeli és térbeli dimenzióban dolgozó fordító (és színész) azonosuljon az eredeti alkotással és annak szerzőjével. „A fordító nem járt télvíz idején a Hudson-öböl jeges partvidékén, dióhéjnyi vitorláshajón. [...] Hogy írja hát le ugyanazt ugyanúgy?” – teszi fel a kérdést Göncz Árpád (Bart és Rákos 1981: 56), aki a megoldás módját a következőképpen foglalja össze: „Bele kell élnie magát. Nem a mondatba: a helyzetbe. A környezetbe. Akár a színésznek a szerepébe.”

A színészhez hasonlóan kapcsolatban mindenképpen érdemes utalni a két szakma képviselőinek eltérő (anyagi és főleg társadalmi) elismertségére. A műfordítók hazai megítéléséről Halasi Zoltán festett elég lesújtó képet 2003-ban megjelent cikkében, de a fő különbség mégis abban rejlik, hogy „közönségsikerben a műfordítónak ritkán és gyéren van része. [...] Nincs az a pompás fordító-művész, akinek a kedvéért bárki is elolvasna egy könyvet” – írja Géher István (Bart és Rákos 1981: 71), aki szerint a fordító előadóművészete főként abban nyilvánul meg, hogy a néma idegen művet ő szólaltatja meg, ő ad hangot neki.

A tolmács olyan, mint a pilóta

Ne feledkezzünk meg a tolmácsokról sem. A tolmács munkája Hönig (1997: 144) szerint leginkább egy pilótához hasonlít, hiszen hasonló munkakörülmények között dolgoznak: a pilóta-, illetve tolmácskabin ablakán keresztül figyelemmel kísérhetik, hogy teljesítményükkel milyen légkört teremtenek az utasok vagy a hallgatóság körében. A pilótához hasonlóan a (konferencia)tolmács mellett is dolgozik egy másodpilóta, aki bármikor kész arra, hogy átvegye az irányítást. Hönig egy további hasonlóságra is felhívja a figyelmet: a pszichológusok szerint a repüléstől való félelem paradox módon főleg azon utasokat gyötri, akik egyébként felelősségteljes pozíciót töltenek be az életben, mert a (pilótának való) kiszolgáltatottság miatt kellemetlenül érzik magukat. A tolmácsok számára is ismerős az élmény, amikor egy konferencia résztvevői a kommunikációs pilótától (tolmácstól) való függőség következtében hajlamosak arra,

hogy egy-két kiragadott szó alapján megkérdőjelezzék a tolmács tudását, vagy akár ki is oktassák.

A tolmács olyan, mint Hermész

A régi egyiptomiak és görögök számára a tolmácsolás az isteni titkok ismeretét is magában foglalta (Szabari 2002: 20). A görögök szerint a tolmács Hermész-ként, tehát az istenek küldötteként cselekedett, közvetítő szerepük miatt ugyanakkor mindig is kétes alakoknak és titokzatos jelenségnek tekintették őket, főleg a felülről lefelé vagy letről felfelé irányuló kommunikációban, és helyzetükben csak lassan következett be változás.

3.3. A forrásnyelvi és célnyelvi szöveg viszonya

A legtöbb hasonlat és szókép talán a forrásnyelvi és célnyelvi szöveg viszonyával kapcsolatban alakult ki. A fordítás mint produktum ezekben a metaforákban többnyire másodlagos, alárendelt szöveggként jelenik meg, amely valamilyen szempontból értéktelenebb, kevésbé teljes az eredeténél, egyúttal a fordítót is másodlagos, kiszolgáltatott szereplőkként ábrázolják. Gyakran hivatkoznak ezzel kapcsolatosan az olasz *traduttore* (fordító) és *traditore* (áruló) szójátékra, amelyet állítólag a (az olasz célközönség megítélése szerint) silány minőségű francia Dante-fordítások ihlettek az olasz–francia kulturális hegemoniáért folytatott versengés idején³ (Khodorkovsky 2008). Ennek visszafogottabb magyar megfelelője Kosztolányi 1928-ban az Új Idők hetilap hasábjain megjelent és azóta gyakran idézett megállapítása, miszerint „a fordítás mindig ferdítés is” (Kosztolányi 1971: 514), amelyet sokszor tévesen úgy értelmeznek, hogy Kosztolányi szerint a fordító meghamisítja, elferdíti az eredeti szöveget. A további gondolatmenetéből azonban egyértelműen kiderül, hogy nem erről van szó: „Ha az értelmet híven, szóról szóra tolmácsoljuk egy másik nyelven, akkor szükségképp megváltozik a szavak alakja s ezzel együtt a mondat hangulati velejárója is.” Az író tehát arra a fordítás természetéből adódó szükségszerűsége hívja fel a figyelmet, hogy egy másik nyelven megváltoznak a szavak, és ebből következően a szöveg hangulata is más lesz, bármennyire is hűségre törekszünk.

Egyoldalú általánosítás lenne azt állítani, hogy a fordítás minden szerzőnél másodlagos tevékenységként jelenik meg az írással szemben. Álljon itt ellenpéldaként Paepcke (1989) több nyelven is megjelent rövidke költeményének első versszaka, amely jelen tanulmány címéül is szolgált: „Fordítani annyi, mint az illatot aromává változtatni, hogy a másik nyelv léte önmagában tudjon lüktetni” (Paepcke 1989: 419).

A fordítás olyan, mint a nő

A hűség kérdése régóta jelen van a traduktológia történetében, ezért nem meglepő, hogy a fordítást mindig is megpróbálták a nemiséggel és a szexualitással kapcsolatba hozni. Chamberlain (idézi Baker 2001: 94) szerint az erre irányuló első próbálkozás Gilles Ménage francia író-filológus nevéhez fűződik, aki

1654-ben megalkotta a *les belles infidèles* ('szép hűtlenek') kifejezést az adaptáló fordítás fénykorának elnevezésére, ezáltal sugallva, hogy egy fordítás nem lehet egyszerre szép és hű(séges) is. A hasonlat ettől kissé eltérő formában Esaias Tegnér svéd költő 1825-ös keltezésű levelében is felbukkan: „Beautiful translations are like beautiful women, that is to say, they are not always the most faithful ones”⁴ (idézi Cullhed 1999: 69).

A fordítás olyan, mint a festészet

A festészettel (ill. a szobrászattal, ld. Kosztolányi 1971: 516) kapcsolatos hasonlatokban a másolás motívuma jelenik meg. Közös bennük annak hangsúlyozása, hogy nincs véglegesnek tekinthető fordítás, ahogyan a modelltől is tetszőleges számú festmény készülhet (ld. Vermeulen 1976: 19, idézi Albert 2003: 38). Egységesen fogalmazzák meg azt a követelményt, hogy a fordításban mindig felismerhető legyen az eredeti, ahogyan azt egy festménytől is elvárjuk (vö. Kußmaul 2010: 166). Egyúttal megjelenik bennük a középkorban még elterjedt imitációval, azaz adaptáló fordítással való szakításának igénye. Johann Christoph Gottsched német drámaíró 1736-os *Von den Übersetzungen* című írásában kifejti, hogy szerinte a fordítás az, ami egy kezdő festőnek az elé tett minta lemásolása: ahogyan a kezdők nagy élvezettel másolják a nagy mesterek műveit, és eközben a legaprólékosabban megfigyelnek minden részletet, a fordító is sokkal több figyelmet szentel a szöveg részleteinek, mint az egyszerű olvasó (Józan et al. 2007: 72). A másolással kapcsolatban rögtön felmerülhet bennünk a kérdés, hogy mennyire lehet eltérni az ábrázolt dologtól, ha felismerhetőségre törekszünk, azaz mennyire maradjunk hűek. John Dryden angol költő a fordítási hűség kérdéséhez is a festészetten keresztül viszonyul: a festőnek sincs joga megváltoztatni a jellemző jegyeket, hogy képe szebb legyen, hiszen az ő feladata, hogy a képet az eredetihez hasonlóvá tegye, ezért a fordítónak sem szabad lenyesnie a túlburjánzó ágakat (Józan et al. 2007: 59).

A fordítás olyan, mint a gobelin fonákja

Pero, con todo esto, me parece que el traducir de una lengua en otra, como no sea de las reinas de las lenguas, griega y latina, es como quien mira los tapices flamencos por el revés, que aunque se ven las figuras, son llenas de hilos que las escurecen, y no se ven con la lisura y tez de la haz.⁵ (Cervantes 1840: 561)

Miguel de Cervantes spanyol író legismertebb munkájában Don Quijote és egy fordító közötti párbeszédbe szövi fordítással kapcsolatos felfogását, amelyben az eredeti mű és a fordítás viszonyát egy flamand gobelin fonákjához hasonlítja. A szőnyeg színén lévő alakzatok ugyan a hátoldalán is láthatók, de a cérnák szövevénye miatt nehéz pontosan megkülönböztetni őket egymástól. Az olvasó is kénytelen az eredeti művet hátulról bámulni, hiszen a nyelvek közötti átjárás csak korlátok között lehetséges, Schleiermacher szavaival élve az ember „kann nichts mit völliger Bestimmtheit denken, was außerhalb der Grenzen derselben

[der Sprache – FT megjegyzése] läge”⁶ (idézi Störig 1963: 43), tehát a fordítás által csak egy átprogramozott eredetét kapunk kézhez. Tózsér Árpád szerint a műfordítás ezért „egyfajta sajátos metafizika, valamiféle ‘tükör által homályosan’ minőség” (Jeney és Józán 2008: 255).

A fordítás olyan, mint egy hulla

A forrásnyelvi és célnyelvi szöveg viszonyának zárásaként érdemes teljes hosszában idézni Thomas Bernhard osztrák író meglehetősen pesszimista és különösebb kommentár nélkül is jól követhető gondolatait, amelyeknek egy interjú során adott hangot:

Ein übersetztes Buch ist wie eine Leiche, die von einem Auto bis zur Unkenntlichkeit verstümmelt worden ist. Können S’ dann die Trümmer zusammensuchen, aber es nützt nichts mehr. Übersetzer sind ja was Furchtbares. Sind arme Leute, die nichts kriegen für ihre Übersetzung, niedrigstes Honorar, himmelschreiendes, wie es heißt, und machen auch eine furchtbare Arbeit, also gleicht es sich wieder aus. Wenn man was macht, das nichts ist, soll man auch nichts dafür kriegen. Warum übersetzt jemand, soll er gleich etwas Eigenes schreiben, nicht? Das ist eine furchtbare Art des Dienens, das Übersetzen.⁷ (Fleischmann 1991: 210)

Nyilatkozatának a (mű)fordítók helyzetére utaló része – mint ahogyan az a fentebb hivatkozott Halasi-cikkből is kiderül – a mai napig megállja helyét, a fordítók kultúrateremtő szerepéhez azonban nem férhet kétség. Az izraeli fordítás-tudomány atyja, Even-Zohar többrendszer-elmélete (*polysystem theory*) szerint a műfordítás centrális helyet foglal el az irodalmi többrendszeren belül, és a legaktívabb alrendszerként tevékenyen részt vesz a rendszer centrumának alakításában, egyúttal elmosva az eredeti és fordított művek között húzódó éles határvonalat (Itamar Even-Zohar 1978/2012).

3.4. A fordítás kilátástalansága

A fordítás kilátástalanságával (ill. a fordíthatatlansággal) kapcsolatos metaforák természetesen szorosan összefüggnek az előző csoporttal, ám ezekben a hasonlatokban jobban kidomborodik a fordító beszűkült mozgásteré, fáradságos, szinte kilátástalan tevékenysége.

A fordítás olyan, mint gúzsba kötötteen táncolni

Kosztolányi gyakran (és sokszor tévesen) hivatkozott hasonlata két helyen is fellelhető: először 1913-ban jelent meg a *Nyugatban*, majd 1928-ban az *Új Időkben* közölt cikkében, utóbbiból származik a következő idézet: „A fordító újat, másikat alkot, mely az eredetivel lélekben, zenében, formában azonos.

Hamisat, mely mégis igaz. Műfordítani annyi, mint gúzsba kötöten táncolni” (Kosztolányi 1971: 516). Hasonlata valóságú ábrázolása a (mű)fordítás gyakorlatának: a fordító az eredeti szöveg által szabott formai-tartalmi korlátokon belül viszonylag nagy szabadságot élvez. Mondanivalóját tekintve a Kosztolányiéval szinte teljesen megegyező formában már John Dryden is élt ezzel a hasonlattal az 1680-ban megjelent *Ovid's Epistles* előszavában, azzal a különbséggel, hogy nála a kötéltánc révén az egyik partról a másik partra való átkelés motívuma is megjelenik: „It is much like dancing on Ropes with fettered Legs: A Man can shun a Fall by using Caution, but the Gracefulness of Motion is not to be expected [...]”⁸ (Dryden 1776: o. n.). Dryden költőként a versfordítás nehézségére hívja fel a figyelmet, amellyel a fordító akkor szembesül, amikor vissza akarja adni a szerző gondolatait, de egyúttal a ritmus kényszeréhez is tartania kell magát.

A fordító olyan, mint Tantalosz, Thészeusz vagy Sziszüphosz

A fordító mindennapi munkája során gyakran kerül olyan helyzetbe, amikor a célnyelvi szöveg létrehozásának nehézsége egy görög mitológiai alakhoz teszi őt hasonlatossá (vö. Hönig 1997: 13). Rögtön itt van Sziszüphosz esete, akire az istenek azt a büntetést szabták, hogy görgessen fel egy hatalmas követ egy hegyre, de sosem tudta teljesíteni feladatát, mert a kő minduntalan visszagurult. Bizonyos értelemben a fordító is sziszifuszi munkát végez, hiszen munkáját meghatározza az a felismerés, hogy sosem lesz képes megalkotni a legjobb célnyelvi szöveget, de erre mindig újabb kísérletet tehet.

A célnyelvi kifejezések utáni keresgélésről eszünkbe juthat Tantalosz története. Tantaloszt is örök szenvedésre ítélték az istenek: az alvilágban nyakig egy tóban állva örök éhség és szomjúság várt rá. A feje fölött gyümölcstől roskadozó fák ágait a szél folyton elfújta, amikor utánuk nyúlt, ha pedig lehajolt inni, a víz visszahúzódott. Ezt az érzést a fordító is ismeri: minél görcsösebben keresi a célnyelvi megfelelőt, az annál távolabb kerül tőle, és minél inkább hűsége törekszünk, annál kevésbé lesz felismerhető fordításunkban az eredeti: „[...] eine Uebersetzung [wird] um so abweichender [...], je mühsamer sie nach Treue strebt”⁹, írja Humboldt 1816-ban megjelent Agamemnón-fordításának előszavában (idézi Störig 1963: 81). A szavaknak ugyanis megvan az a sajátosságuk, hogy beszéd közben minden nehézség nélkül használni tudjuk őket, ám miheyst megpróbáljuk tudatosan elemezni a különböző kifejezéseket, akkor már egyre kevésbé sikerül hozzáférni a jelentésükhöz. Érdemes ezzel kapcsolatban Paul Valéryre utalni, aki ezt a jelenséget a következő hasonlattal érzékelteti: ha egy vékony pallón megállás nélkül haladunk át egy szakadék fölött, épségben át fogunk jutni a túoldalra, ha azonban az átkelés közben megállunk, a palló be fog szakadni a súlyunk alatt (Johnson-Laird 1983: 205).

Végezetül megjelenhet lelki szemeink előtt Thészeusz athéni király, amint Ariadné fonala segítségével megpróbál kijutni Minótauros labirintusából. A fordító is sokszor eltévedne saját asszociációnak labirintusában, ha nem kapna külső segítséget, hogy megtalálja az utat.

4. Összegzés

Az előző fejezetekben említett csoportokat természetesen tetszés szerint lehetne bővíteni, hiszen a tárgyaltakon kívül még rengeteg hasonlat létezik a fordítással kapcsolatban (ld. Hermans 1985, Paepcke 1986, Johnston 1996, Round 2005, Chesterman 2007, Péntes 2010 stb.). Azt is fontos hangsúlyozni, hogy az ismertetett csoportosítás nem tekinthető véglegesnek, számos hasonlat másképpen is besorolható, jelen tanulmányban csupán *egy* lehetséges csoportosításra vállalkoztam, a fordítás folyamatának összetevőit szem előtt tartva.

A fordítás folyamatát sokszor ellentmondásosan leíró hasonlatok világában nem könnyű eligazodni: egyaránt megjelenik bennük az építés, illetve az alkotás és a rombolás motívuma, nem meglepő módon azonban – ahogyan azt a tanulmány igyekezett bemutatni – újra meg újra a fordításról való gondolkodás homlokterében lévő kérdésekkel kapcsolatban látnak napvilágot vagy éppen séggel születnek újjá, megalkotójuk diszciplináris hovatartozásától függetlenül. Reményeim szerint a tanulmány arra is rávilágított, hogy ezen metaforák mindegyike újfajta módon képes láttatni a fordítás folyamatát, és egy lépéssel közelebb vihet a fordítás természetének megértéséhez, ezért meggyőződésem, hogy a metaforáknak a fordítástudományban is létjogosultságuk volna.

Végezetül feltehetjük a kérdést: vajon mennyire univerzálisak a metaforák? Sokszor ugyan nagyon nehéz tetten érni születésük pillanatát, és a nyelvek közötti folyamatos kölcsönzéseknek köszönhetően igen nehézkes annak bizonyítása, melyik szerzőtől és melyik nyelvből indultak hódító útjukra, a metaforák interlingvális és interkulturális egybevetése azonban bizonyíthatná, hogy a fordítás természetét kultúrától és nyelvtől függetlenül hasonló forrásfogalmak segítségével igyekszünk megérteni.

Irodalom

- Albert S. 2003. *Fordítás és filozófia. A fordításelméletek tudományfilozófiai problémái és a filozófiai szövegek fordítási kérdései*. Budapest: Tinta.
- Baker, M. (ed.) 2001. *Routledge Encyclopedia of Translation Studies*. London/New York: Routledge.
- Bart I., Rákos S. (szerk.) 1981. *A műfordítás ma. Tanulmányok*. Budapest: Gondolat.
- Chesterman, A. 2007. On the Idea of a Theory. *Across Languages and Cultures* Vol. 8 No. 1. 1–16.
- Cullhed, A. 1999. Recognition or Estrangement. In: Allén, S. (ed.) *Translation of Poetry and Poetic Prose: Proceedings of the Nobel Symposium 110 Stockholm, Sweden 23–29 August 1998*. 64–72.
- Even-Zohar, I. 1978. The Position of Translated Literature within the Literary Polysystem. In: Venuti, L. (ed.) 2012. *The Translation Studies Reader*. London/New York: Routledge, 162–168.
- Fleischmann, K. 1991. *Thomas Bernhard. Eine Begegnung. Gespräche mit Krista Fleischmann*. Wien: Österreichische Staatsdruckerei.
- Halasi Z. 2003. Se tisztelet, se díj. A műfordítás helyzetéről. *Magyar Narancs* 15. évf. 15. szám.

- Hermans, T. 1985. Images of Translation. Metaphor and Imaginery in the Renaissance Discourse on Translation. In: Hermans, T. (ed.) *The Manipulation of Literature. Studies in Literary Translation*. London: Croom Helm. 103–136.
- Holz-Mänttari, J., Nord, Ch. (Hrsg.) 1993. *Traducere Navem. Festschrift für Katharina Reiß zum 70. Geburtstag*. Tampere: Universitätsverlag.
- Hönig, H. G. 1997. *Konstruktives Übersetzen*. Tübingen: Stauffenburg-Verlag.
- Jeney É., Józán I. (szerk.) 2008. *Nyelvi álarcok. Tizenhárman a fordításról*. Budapest: Balassi.
- Johnson-Laird, P. N. 1983. *Mental Models: Towards a Cognitive Science of Language, Inference, and Consciousness*. Cambridge: CUP.
- Johnston, D. (ed.) 1996. *Stages of Translation*. Bath: Absolute Press.
- Józán I., Jeney É., Hajdu P. (szerk.) 2007. *Kettős megvilágítás. Fordításeleméleti írások Szent Jermostól a 20. század végéig*. Budapest: Balassi.
- Kosztolányi D. 1971. *Nyelv és lélek*. Budapest: Szépirodalmi Könyvkiadó.
- Kövecses Z. 2005. *A metafora. Gyakorlati bevezetés a kognitív metaforaelméletbe*. Budapest: Typotex.
- Kußmaul, P. 2010. *Verstehen und Übersetzen. Ein Lehr- und Arbeitsbuch*. Tübingen: Narr.
- Levý, J. 1969. *Die literarische Übersetzung. Theorie einer Kunstgattung*. Frankfurt am Main/Bonn: Athenäum.
- Musso, I. 1992. Traducibilità e traduzione delle metafore. La traduzione delle metafore nella versione italiana dell' „Uomo senza Qualità”. *Italienisch. Zeitschrift für italienische Sprache und Kultur* No. 28. 38–51.
- Nida, E. A., Taber, Ch. R. (1969) 1982. *The Theory and Practice of Translation*. Leiden: United Bible Societies.
- Paepcke, F. 1986. *Im Übersetzen Leben: Übersetzen und Textvergleich*. Tübingen: Gunter Narr.
- Paepcke, F. 1989. A sikeres fordítás hermeneutikai útjai. *Magyar Filozófiai Szemle* 1989/4. 413–33. Fordította: Mezei György.
- Pénzes T. 2010. Fordításról – hasonlatokban. In: Bárnczi Zs., Vančioné Kremmer I. (szerk.) *Margó. Írások a fordításról és a kétnyelvűségről*. Pozsony: AB-ART Kiadó. 15–27.
- Radó A. 1909. *A fordítás művészete*. Budapest: Franklin-Társulat.
- Round, N. 2005. Translation and its Metaphors: the (N+1) wise men and the elephant. *Skase Journal of Translation and Interpretation* Vol 1. No. 1. 47–69.
- St. André, J. (ed.) 2010. *Thinking through Translation with Metaphors*. Manchester & Kinderhook/NY: St. Jerome Publishing.
- Störig, H. J. (Hrsg.) 1963. *Das Problem des Übersetzens*. Stuttgart: Henry Goverts Verlag.
- Szabari K. 2002. *Tolmácsolás. Bevezetés a tolmácsolás elméletébe és gyakorlatába*. Budapest: Scholastica.
- Vermeulen, F. 1976. *Le paradoxe du traducteur*. Bruges: Zevenkerken.

Internetes hivatkozások

- Khodorkovsky, M. 2008. Traduttore, traditore. *Beyond Words*. Letölthető: <http://www.altalang.com/beyond-words/2008/10/09/traduttore-traditore/>

Források

- Cervantes, M. de 1840. *El Ingenioso Hidalgo Don Quijote de la Mancha*. Tomo Segundo. Barcelona: Antonio Bergnes y compañía.
- Cervantes, M. de 1962. *Az elmés nemes Don Quijote de la Mancha*. Budapest: Magyar Helikon. Fordította: Győry Vilmos (a verseket fordította: Somlyó György). Átdolgozta: Benyhe János.
- Dryden, J. 1776. *Ovid's Epistles with his Amours*. London.
- Musil, R. 1995. *A tulajdonságok nélküli ember*. Első kötet. Pozsony: Kalligram. Fordította: Tandori Dezső.

Jegyzetek

- ¹ „A metaforák hasonlatként való felbontása a költői fordítások egyik jellemző sajátossága.” (Amennyiben a továbbiakban nincs feltüntetve, a magyar változat a saját fordításom)
- ² „Addig kell le-föl járkálni a folyó mentén, amíg nem találunk egy gázlónak alkalmas sekély helyet.”
- ³ <http://www.altalang.com/beyond-words/2008/10/09/traduttore-traditore/>
- ⁴ „A szép fordítások olyanok, mint a szép nők: nem mindig a leghűségesebbek.”
- ⁵ „Én mégis azt hiszem, hogy valamit egyik nyelvről a másikra lefordítani, kivéve a nyelvek két királynőjét: a görögöt és latint, szakasztott olyan, mintha az ember visszajáról nézné a flamand szőnyegeket; igaz ugyan, hogy az alakok így is látszanak, de tele van szálakkal, ezek elhomályosítják őket, s korántsem oly tiszták, világosak, mint a szőnyeg színe felől.” (Cervantes 1962: 791)
- ⁶ „Teljes bizonyossággal nem tud semmi olyat elgondolni, ami azon [a nyelven – FT megjegyzése] kívül helyezkedik el.” (Józan et al. 2007: 124)
- ⁷ „A lefordított könyv olyan, mint egy hulla, amelyet egy autó a felismerhetetlenségig szétronszolt. Összekeresgélhetjük ugyan az egyes testrészeket, de ennek akkor már nem sok értelme van. A fordítók borzalmas emberek. Szegények semmit nem kapnak a munkájukért, legfeljebb egy égbekiáltóan alacsony honoráriumot, de borzalmas munkát is végeznek, tehát a két dolog kiegyenlíti egymást. Ha olyasmit végzünk, ami semmire sem jó, akkor ne is kapjunk érte semmit. Minek is adja valaki fordításra a fejét, mikor önállóan is írhatna helyette, nem igaz? Borzalmas formája ez a szolgáltatásnak.”
- ⁸ „Olyan ez, mintha valaki láncokba verve járna kötél-táncot: némi óvatossággal elkerülheti a lezuhanást, de nem várhatjuk el tőle, hogy kecsesen is mozogjon.” (Józan et al. 2007: 55–56)
- ⁹ „[...] egy fordítás annál nagyobb eltéréseket mutat az eredetitől, minél nagyobb igyekezettel törekszik a hűségre.” (Józan et al. 2007: 151)